

УДК 069.51(477.64-751.3)"1648/179"(045)

СКАРБ КОЗАЦЬКИЙ: DESCRIPTA ET EXHIBET

Олена Кравцова

старший науковий співробітник

відділу історії

Національного заповідника

«Хортиця»

<https://orcid.org/0009-0005-8422-1373>

Матеріальним виявом повсякденності козацтва в цілому та козацької старшини зокрема є речові джерела названі у нашому дослідженні поняттям скарб. Під цим терміном розуміємо речі та предмети, які оточували козаків або були у їхньому використанні. На сьогодні цей вид джерел, як правило, становить музейні колекції і є культурним та історичним надбанням України. Національний заповідник «Хортиця» у своїй фондозбірці також має «козацьку колекцію».

Метою даного дослідження стало співставлення та верифікація «козацьких» предметів фондозбірки заповідника з письмовими джерелами. Об'єктом дослідження стали музейні предмети фондозбірки заповідника (exhibit) та письмові документи особистого походження, а саме – Щоденники представників козацької старшини (descripta). Для досягнення поставленої мети були використані історико-порівняльний, хронологічний історичні методи дослідження та загальнонаукові: аналітичний, ретроспективний.

Встановлено, що музейна колекція Національного заповідника «Хортиця», через особливості її формування, не може у повній мірі розкрити життєвий світ козацтва, проте, це завдання можна виконати долучивши письмові джерела. Одночасне використання зазначених вище видів джерел дозволяє більш повно досліджувати історію повсякденності.

Ключові слова: експонати, акти прийому, еґо-документи, козацька старшина.

A material manifestation of everyday life of the Cossacks in general and the Cossack elders in particular are material sources called in our study the concept of treasure. By this term we mean things and objects that surrounded the Cossacks or were in use. Today, this type of sources, as a rule, constitutes museum collections and is the cultural and historical heritage of Ukraine. The Khortytsia National Reserve also has a "Cossack collection" in its fund collection.

The purpose of this study was to compare and verify the "Cossack" objects of the reserve collection with written sources.

The objects of the research were the museum objects of the fund collection of the reserve (exhibit) and written documents of personal origin, namely, the diaries of representatives of the Cossack elders (descripta). Historical-comparative, chronological historical research methods and general scientific: analytical, retrospective were used to achieve the goal.

It has been established that the museum collection of the National Reserve "Khortytsia", due to the peculiarities of its formation, cannot fully reveal the life world of the Cossacks, however, this task can be accomplished by including written sources. The simultaneous use of the above types of sources allows for a more complete study of the history of everyday life.

Key words: exhibits, acts of reception, ego-documents, Cossack elder.

Говорячи про «Козацьку колекцію» Національного заповідника «Хортиця» ми, насамперед, маємо на увазі його фондозбірку, тобто, комплекс пам'яток (рухомих) культурної спадщини України. Зазначені музейні предмети датуються XVI–XVIII ст., а їхнім місцем побутування є не тільки українські землі, а і Річ Посполита, країни Західної і Центральної Європи, Османська імперія, Кримське ханство, російська імперія. Ці предмети або безпосередньо були у використанні запорозьких козаків, або датуються цим часом, проте використовувалися представниками інших

соціальних груп, наприклад, предмети церковного вжитку. Саме поняття «Козацька колекція заповідника» є умовним, адже предмети не складають єдину групу – вони розміщені по групах зберігання «Метал», «Кераміка-Скло», «Дорогоцінні метали», «Тканина-Шкіра», «Археологія» тощо.

Також слід зазначити, що у фондозбірці заповідника велику частину музейних предметів пов'язаних з історією козащини становлять пам'ятки, які мають археологічне походження. Це є однією із характерних рис колекції заповідника та особливістю формування його музейної колекції [1, с. 214-217].

Дослідженням різноманітних аспектів фондової колекції Національного заповідника «Хортиця», як то історія і шляхи формування, дослідження тематичних комплексів тощо, в різні часи займалися співробітники відділу науково-фондової роботи [2; 3; 4].

Згадки про майно та речі вжитку представників козацької старшини XVIII ст. широко представлені у письмових джерелах. Тут слід відмітити, в першу чергу, Щоденники представників козацької старшини, вінові записи, тестаменти, документи родових архівів старшини тощо [5; 6; 7; 8]. У даному дослідженні було використано три письмові джерела – Щоденники Я. Марковича, П. Апостола, М. Ханенка. Оскільки саме ці письмові джерела містять найбільш повну інформацію відповідно до теми нашого дослідження.

Метою даного дослідження є співставлення музейних предметів фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» з письмовими джерелами, а саме з Щоденниками авторами яких є Я. Маркович, М. Ханенко та П. Апостол.

Для досягнення поставленої мети слід виконати наступні дослідницькі завдання:

- вивчити особливості формування фондової колекції Національного заповідника «Хортиця»;

- визначити типологічні групи речових джерел «козацької колекції» заповідника;

- проаналізувати групи речових джерел, які фігурують у зазначених Щоденниках.

Дослідження проводилося відповідно до принципів об'єктивності та історизму. У ході дослідження використані методи аналізу та синтезу, методи ілюстративний, історико-порівняльний, евристичний та критичний.

Історія формування музейної колекції Національного заповідника «Хортиця» вже була об'єктом дослідження [1, с. 214-217; 2–4; 9]. У збірці заповідника знаходяться предмети знайдені під час археологічних досліджень «замка» Д. Вишневецького, території Кам'янської, Покровської, Томаківської Січей.

Проте, доцільно наголосити на особливостях «козацької колекції» заповідника: 1) відносно невеликий обсяг. Оскільки фондова колекція заповідника почала формуватися на початку 70-х років ХХ ст., то її сміливо можна називати «молодою». І саме цим можна пояснити невелику музейних кількість предметів козацького часу, особливо у порівнянні з, наприклад, Чернігівським історичним музеєм імені В.В. Тарновського, який відноситься до «старих» музеїв. 2) домінування предметів козацького часу археологічного походження. Для зазначеної групи речових джерел притаманні певна однотипність та фрагментованість самих предметів [9]. Оскільки для дослідження були використані письмові джерела ХVІІІ ст., то і були опрацьовані предмети датовані саме цим часом. Для визначення типології речових джерел була використана типова музейна класифікація, оскільки вона найбільш повно враховує поділ речових предметів. Опрацювання письмових джерел та робота з Актами прийому експонатів на постійне зберігання дозволила порівняти музейні предмети колекції заповідника зі згадками у козацько-старшинських щоденниках (Див. Табл. 1).

Таблиця 1 Порівняння типології речових джерел колекції заповідника та за письмовими джерелами.

«Козацька колекція» заповідника	Щоденники Я. Марковича, П. Апостола, М. Ханенка
1. Знаряддя праці, виробничий інвентар	1. Знаряддя праці, виробничий інвентар
2. Побочні виробничі продукти	
3. Спорядження вершника та коня	3. Спорядження вершника та коня
4. Озброєння	4. Озброєння
5. Предмети судноплавства	5. Предмети судноплавства
6. Господарчо-побутовий інвентар: 6.1 освітлювальні прилади 6.2 господарча фурнітура 6.4 предмети інтер'єру 6.6 столове приладдя 6.8 метрологічний інвентар 6.9 письмове приладдя	6. Господарчо-побутовий інвентар: 6.1 освітлювальні прилади 6.2 господарча фурнітура 6.3 туалетне начиння 6.4 предмети інтер'єру 6.5 побутовий інвентар 6.6 столове приладдя 6.7 ігровий інвентар 6.8 метрологічний інвентар 6.9 письмове приладдя
7. Посуд	7. Посуд: 7.1 господарчий посуд 7.2 столовий посуд 7.3 декоративний посуд 7.4 тарний посуд 7.5 туалетний посуд 7.6 посудна фурнітура 7.7 культовий посуд
8. Предмети культового призначення 8.1 предмети культових відправ 8.2 церковне начиння 8.3 хрести 8.4 образки 8.5 амулети	8. Предмети культового призначення:
9. Предмети убору:	9. Предмети убору: 9.1 прикраси 9.2 гарнітура одягу 9.3 деталі поясного набору 9.4 предмети одягу 9.5 предмети взуття
	10. Медичні інструменти: 10.1 медичні інструменти 10.2 допоміжне обладнання
11. Будівельна справа: 11.1 будівельні матеріали 11.2 оздоблювальні матеріали 11.3 деталі будівельного декору 11.4 архітектурні деталі	11. Будівельна справа: 11.1 будівельні матеріали 11.2 оздоблювальні матеріали 11.3 деталі будівельного декору 11.4 архітектурні деталі

11.5 допоміжний будівельний інвентар	11.5 допоміжний будівельний інвентар
«Козацька колекція» заповідника	Щоденники Я. Марковича, П. Апостола, М. Ханенка
12. Сфрагістичний матеріал:	12. Сфрагістичний матеріал:
12.1 штампи	12.1 штампи
13. Нумізматичний матеріал:	13. Нумізматичний матеріал
13.1 монети	
	14. Нагороди:
15. Екофакти:	
15.2 антропологічний матеріал	
15.3 остеологічний матеріал	
	16. Музичні інструменти:
	16.1 ударні інструменти
	16.2 духові
	16.3 струнні
	16.4 клавішні
17 Живопис	17 Живопис
	18 Скульптура

Таким чином вищенаведена таблиця надає нам співвідношення різних типів речових джерел. Проте, слід зауважити, що у музейній колекції доволі часто типологічна група представлена лише одним чи кількома предметами. Так, наприклад, якщо говорити про метрологічний інвентар, то у Щоденниках є згадки про барометри, годинники (кишенькові (золоті та срібні), настінні, настінні з боєм), ваги. У фондозбірці заповідника є лише компас (КН-31737/Д-521) та ваги (КН-31738/М-6141). Предмети убору в музейній колекції представлені мізерно, предмети культового призначення, навпаки – представлені усіма підтипами, а у щоденниках вони згадуються лише побіжно і не у повному обсязі. В музеї відсутні музичні інструменти козацького часу, а Щоденники містять відомості про те, що у одного власника їх могло бути декілька і різних типів [6–7].

Отже, порівняння типологій речових джерел музейної колекції з письмовими джерелами дає доволі цікаву картину – в цілому типології збігаються, проте кількісний та якісний склад груп доволі часто відрізняється, інколи такий контраст доволі різкий. Причинами такого дисбалансу є невеликий вік колекції заповідника зокрема, та буремні події ХХ ст. в цілому. Проте, це питання потребує додаткового дослідження.

Показовим є порівняння предметів в рамках однієї групи. Для прикладу наведемо порівняння виробів зі скла XVIII ст. [10] (див. Табл. 2).

Таблиця 2 Вироби зі скла з музейної колекції та за письмовими джерелами.

Щоденники Я. Марковича, П. Апостола, М. Ханенка	«Козацька колекція» заповідника
Скло віконне: - «аркушові шиби» - «шиби звичайні і прозорі»	Скло віконне (фрагментоване). У більшості випадків – зеленуватого кольору. Шиби округлої форми. 1381/КС-185, НДФ-13789-13790
Пляшки або фляшки	Фрг. пляшки опукло-круглої форми. 2011/КС-348. Фрг. пляшки 18 ст. скло. НДФ-13949.
Бутилки пласкі	
Кварти і півкварти	Кварта (фрг.). НДФ-13180. Кварта (фрг. горла з відбитою ручкою). НДФ-13183. Кварта (фрг. горла). НДФ-13185-13186.
Сулії	
Слоїки	
Глеки	
Бутелі	
Баклажки	Баклага (фрг. дна). НДФ-13181.
Барила і барильця	
Штофи	Фрг. скляного штофу. 1379/КС-183. Фрг. скляного штофу (денце). 1380/КС-184. Штоф скляний. НДФ-385, Штоф (фрг.). 2001/КС-338, Штоф (фрг.) 2003/КС-340. Штоф (фрг. прямокутного дна). НДФ-13182.
Бутилки круглі	
Рюмки, чарки	Фрг. чарок скляних. 2008/КС-345. Чарка. 26256/А-52.
Бокали	
Склянки, стакани	Стакан (2 фрг.). НДФ-13322, Склянка (фрг.). НДФ-13383.
Келихи	Келих (фрг.). НДФ-13320, Келих (фрг.). НДФ-13325.
Кубки	Кубок козацький (фрг.). 2002/КС-339.
	Карафка (фрг.). НДФ-13321.
	Фрг. стінки та горловини скляного посуду. 1383/КС-187. Посудина скляна (фрг. горла білого кольору). НДФ-13787. Посудина скляна (фрг. горла зеленого кольору). НДФ-13788. Посудина скляна (31 фрг.). НДФ-14339.

Слід зазначити, що позиції у стовпчику колекції заповідника наведені для прикладу наявності тої чи іншої категорії, і вони не є повним переліком.

Порівняння скляних виробів дозволяє доволі обережно говорити про те, що у «козацькій колекції» Національного заповідника «Хортиця» представлена доволі широка номенклатура виробів зі скла з переважанням столового посуду чи посуду подвійного призначення (наприклад, штофи могли слугувати як столовим, так і тарним посудом). Проте, слід враховувати кілька важливих нюансів: 1) скляні вироби музейної колекції за незначним виключенням мають археологічне походження, 2) вони представлені фрагментами, що часто не дозволяє віднести предмет до тої чи іншої категорії.

Проведена наукова робота дозволяє припустити, що музейна колекція Національного заповідника «Хортиця», через особливості її формування, не може у повній мірі розкрити історію козацької повсякденності. Але використання письмових джерел, верифікація джерел різних родів дозволить збагатити, уточнити їхній інформаційний потенціал.

Зазначена тема нам видається перспективною як для дослідження історії повсякденності, мікроісторії, так і для музейної справи. Дослідження даного напрямку будуть у подальшому продовжені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kravtsova O. «Kozatska kolektsiia» Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *«Problemy istorychnoi rehionalistyky ta mikroistorii: Zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z nahody 175-yi richnytsi vid dnia narodzhennia Pavla Riabkova ta 65-yi richnytsi vid dnia narodzhennia Serhiia Shevchenka»*, m. Kropyvnytskyi, 18–19 zhovtnia 2023 roku. Kropyvnytskyi: RVV TsDU im. V. Vynnychenka, 2023. 268 s.

2. Borysenko O.Ie. Zvit pro naukovo-doslidnu robotu za 2009 r. po temi: «Khronotop na predmety doby kozatstva hrupy zberihannia «Papir» z fondozbirky

Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (druhyi etap roboty)». *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – NA NZKh)*. Spr. 1409. 175 ark.

3. Klymenko A.A. Zvit pro naukovo-doslidnu robotu za 2009 r. po temi: «Pamiatky kozatskoi doby XVI–XVIII st. u fondovomu zibranni NZKh (hrupy zberihannia «Tkanyna-shkira», «Derevo»)». *NA NZKh*. Spr. 1386. 70 ark.

4. Shelemetieva T.I. zvit pro naukovo-doslidnu robotu za 2011 r. po temi: Khronotop na predmety doby kozatstva po hrupakh «Arkheolohiia», «Kamin», «Metal», «Keramika-Sklo». *NA NZKh*. Spr. 1460. 71 ark.

5. Dnevnik Petra Danilovicha Apostola. URL: <http://litopys.org.ua> (дата звернення: 08.08.2022).

6. Dnevnik generalnogo podskarbiya Yakova Markovicha. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення: 08.08.2022).

7. Shchodennyk heneralnoho khorunzhoho Mykoly Khanenka. URL: <http://litopys.org.ua> (дата звернення: 08.09.2022)

8. Sulimovskiy arhiv. Familnyiia bumagi Sulim, Skorup i Voytsehovichy. XVII–XVIII v. K.: Tipografiya K.N. Milevskogo, 1884. 316 s.

9. Kravtsova O. Kozatska povsiakdennist za arkheolohichnoi kolektsiiei Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». [rukopys].

10. Kravtsova O. Vyroby zi skla u kozatskomu starshynskomu pobuti pershoi polovyny XVIII st. (za pysmovymy dzherelamy). *INSULA*. 2023. № 4. URL: insula.in.ua (дата звернення: 22.10.2023 р.).